

СВІТОГЛЯДНО-АВТОБІОГРАФІЧНА СЕМАНТИКА ПОВІСТИНИ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО “ЗАРНИЦА”

У статті подано аналіз однієї з малодосліджених повістей М.Старицького, визначальної для розуміння світоглядних позицій письменника-класика, а також для ствердження однієї з ідейно-естетичних тенденцій українського письменства рубежу XIX–XX століть. Ідеться про видавничу історію твору, його жанрові ознаки, особливості сюжетних ліній. Зауважено послідовну і глибоку духовно-релігійну тенденцію в повістині як формі реалізації гуманістичних ідей, “застережну” функцію твору. Повістину “Зарниця” логічно вписується в коло схожих “застережних” творів (І.Франка, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького та ін.) української прози рубежу названих століть.

Ключові слова: жанр, повістину, оповідання, світогляд, ідеологія, соціальний радикалізм, християнська мораль, сюжет, автобіографізм.

Volodymyr Polishchuk. Philosophical and autobiographical semantics of Mykhailo Starytskyi's story "Zarnitsa"

The article focuses on the analysis of still little explored M. Starytskyi's story which is essential for understanding the worldview of the classical writer as well as for the confirmation of an ideological aesthetic tendency of Ukrainian literature at the turn of the 19th-20th centuries. Special attention has been focused on the publishing history of the work of literature, its genre characteristics and the features of the plot lines. The article stresses the consistent and deep spiritual and religious trends of the story as a form of realizing humanistic ideas, the “warning” function of the piece of literature. The paper points out that the story “Zarnitsa” logically fits into the range of similar “warning” Ukrainian fiction (I. Franko, O. Konyskyi, I. Nechuy-Levytskyi, etc.) at the turn of these centuries.

Key words: genre, story, worldview, ideology, social radicalism, Christian morality, plot, autobiography.

Як і майже кожен твір Михайла Старицького, повістину “Зарниця” мала непросту видавничу долю, що можна простежити хоча б за листами письменника та відповідними коментарями. Написана “не пізніше 1895 року” [8, 664], вона була створена традиційно як для прози письменника російською мовою та надіслана до газети “Московский листок”, із якою співпрацював митець, і нібито там опублікована. Принаймні сам письменник у листі до Російської академії наук від 17/29.11.1895 р. про це сповіщав [див. 8, 542], хоча в коментарях до восьмого тому творів мовиться про першу публікацію “Зарниці” в газеті “Киевское слово” за 1898 рік [див. 8, 664]. А в “Московском листке” повістину з’явилася значно пізніше, 1900 року, “зі значними скороченнями й під назвою “Похристосувались” [там само]. У листах до Володимира Короленка (травень 1896 р.) й до доньки Марії (поч. червня 1869 р.) М.Старицький клопотався долею твору, просив сприяння у проходженні цензурних рогаток, а В. Короленку як члену редакції “Русского богатства” давав дозвіл на певне корегування тексту: “Если бы потребовались некоторые (небольшие, конечно, и не искажающие тона) сокращения, в силу цензурных условий, то я их разрешаю” [8, 544-545]. Зрештою, обставини склалися так, що В. Короленко не зміг стати в цій пригоді, і “Зарниця” в тому журналі опублікована не була [див. про це: 8, 717-718].

Нам уже доводилося писати і про причини російськомовності більшості прозових творів М. Старицького [див., напр. 7, 10-16], і щодо помітної еkleктики в їхньому жанроозначуванні [див.: 6, 8-17]. Якщо зовсім стисло і дещо спрощено, то про першу з проблем класик нотував у листі до Михайла Комарова таке: “А хіба це нормально? Насущника ради я примушений писати по-російськи романи й повісті з української історії і життя...” [8, 610]. Що ж до смислових різночитань у жанроозначуванні прозових творів, то М. Старицький багато в чому сам посприяв таким різночитанням, визначаючи жанр кожного із творів. Так само сталося із “Зарницею”. За традицією цей твір уміщують серед оповідань М. Старицького і

відповідно означають жанр, послуговуючись авторським підзаголовком – “Рассказ из невозвратного прошлого”. Отже, “рассказ”, тобто оповідання. Але зауважмо, що типологічні характеристики “Зарниці” (обсяг твору, охоплений художній часопростір, вельми розгорнутий сюжет, явно нестатичний характер героїні (та й не тільки її), котрий подається в еволюції та динаміці, коло другорядних персонажів тощо) підлягають більше під параметри повісті, а не оповідання, тож і означувати цей твір логічніше хай і не зовсім канонічним літературознавчим терміном “повістина” (“маленька повість”, “повістка”). До слова, у другій пол. XIX – на поч. XX ст. цей жанровий різновид вельми активізувався й окреслив одну з жанрових тенденцій тодішнього нашого письменства.

У контексті ж творчості самого М. Старицького “Зарниця” стала логічним і своєрідним продовженням в осмисленні ідей і проблем, відтворених у повісті цього ж письменника “Розсудили” [див. про це: 4]. Тільки в “Зарнице” художня “розмова” переводиться письменником в іншу соціальну атмосферу, в коло інтелігенції, освічених людей. Гармонізація суспільного буття, щасливе життя кожної людини і тут залишається стрижневою проблемою художнього відтворення, як, власне, і пропоновані М. Старицьким “рецепти” її вирішення, але і трансформації тут явні. Вони виявляються і в глобалізації проблеми через її політизацію, і в різних смислових нюансуваннях ідеологічного порядку, тому існує достатньо підстав “Зарницю” кваліфікувати як світоглядно-ідеологічну повістину, і в притлумленні релігійного чинника, хоч у сенсі світоглядно-ідейного принципу він тут збережений, і в такому ж помітному посиленні публіцистичної тональності, яка, проте, не надто вплинула на художній рівень твору, і, нарешті, в лексично-фразеологічному плані, котрий посутньо визначив підвищений рівень інтелектуальності твору. Природно, що й коло героїв твору було відповідним.

На світоглядно-ідеологічний характер “Зарниці” певною мірою “натякнув” сам М. Старицький, супроводячи заголовок аж двома промовистими підзаголовками, з яких, крім іншого, вичитується і деякий ідейно-світоглядний автобіографізм. Кваліфікуючи повістину як ідеологічну, зауважуємо, що така проза в нашому письменстві кінця XIX ст. була “на часі”, досить поширеною і, з урахуванням світогляду М. Старицького, для письменника вельми природною. На це вказує й академічна історія літератури, де, зокрема, визначено й низку типологічних ознак таких творів, написаних на хвилі просвітницьких ідей.

“З Просвітництвом ідеологічну прозу 70–90-х років пов’язує схема формування характеру героя-ідеолога, запозичена з роману виховання, в якому “вихователями” виступають або середовище, або ж вплив певних історичних осіб і явищ, чий духовний авторитет є безсумнівним для певних кіл читачів, – Біблія, Євангеліє, Шевченко, Роберт Оуен... Від Просвітництва також іде те, що головні герої є носіями певної моральної, патріотичної, реформаторської чи політичної тези, ідеї. На романтичний родовід цієї художньої структури вказує те, що носії просвітительської ідеї, часто дуже приземленої, матеріальної й прагматичної (...) є одночасно носіями романтичного комплексу духовності, вивішеного над прозаїчною дійсністю” [5, 91]. Ціла низка названих у цитаті типологічних ознак реалізувалися й у повістині М. Старицького. Є тут і герої-ідеологи (передовсім Васюк, а вже за ним безіменні ідейні соратники), і “вихователі”, розташовані в повістині, до речі, так, що поглиблюють полемічну сутність твору: для Васюка й інших гуртківців – Маркс, Спенсер, Лассаль; для головної героїні Галі (Анни Павлівни), теж ознайомленої з теоріями вказаних авторів, усе ж незаперечним авторитетом лишається християнська мораль, крізь призму якої вона й оцінює новітні революційні ідеї. Добре видимі й ідеї просвітництва, і “романтичний комплекс духовності” насамперед головної героїні, готової беззастережно послужити для людського блага, вчуваються й певні моралізаторсько-дидактичні інтонації. Загалом же можна сказати, що в

“Зарнице” М. Старицький фактично ревізує власні (й однодумців) світоглядні принципи “епохи 70-х років”, промовисто називаючи їх “невозвратними”.

Маючи “типовий настрій громадсько-розвиненої людини 70-х років” (І.Стешенко), класичний народницький світогляд, М. Старицький у своїх поглядах на облаштування суспільного життя помітно еволюціонував до пропаганди позицій християнського гуманізму, добротворення й миролюбності людей усяких станів і класів, заперечивши революційний радикалізм. Повістина “Зарниця” – вельми показовий у цьому плані твір, чи не основоположний (поряд із драмою “Крест жизни”) в реалізації М. Старицьким власних світоглядно-політологічних ідей. Водночас у повістині не лишилися без уваги і проблеми особистісні, душевні, котрі, природно, найповніше означилися в образі головної героїні.

Сюжет “Зарниці” – це фактично сюжет-біографія Галі (Анни Павлівни), в долю якої письменник вписує немало автобіографічних рис. Дворянка за походженням, розумна й сильна натурою Галя знаходить у собі сили піти на конфлікт із гоноровитою “татап” і стати на власну лінію життя. Дівчина закінчує гімназію і їде навчатись у велике місто. Тут у середовищі студентів і відбувається формування світогляду й характеру. Під впливом молодого лікаря Васюка, з яким Галя поступово зближується, а згодом і погоджується на громадянський шлюб, вона стає мимовільним учасником дискусій таємного гуртка молоді, у якому запановують марксистські ідеї. Полеміка Галі з членами гуртка і з Васюком становить один із центральних моментів повістини, де поставлена письменником проблема моралі виводиться на рівень суспільно-політичний. В інших частинах твору ця проблема зосереджується на рівні особистісному, на рівні душі Галі. Розрив із Васюком, народження доньки, щасливі й нещасливі поневіряння героїні, котра стала навчати дітей, врешті-решт приводять до важкого захворювання і смерті молодої ще жінки у великодню ніч. Останній штрих, безсумнівно, символічний і логічний, враховуючи і виразну релігійну лінію в повістині, і згадану ревізію М. Старицьким власних світоглядних принципів ранньої пори. Означені дві площини реалізації проблеми моралі в “Зарнице” заслуговують на докладніший розгляд і коментування.

Свого часу Л. Гаєвська, досліджуючи морально-етичну проблематику нашої малої прози рубежу ХІХ – ХХ ст. й аналізуючи еволюцію індивідуальних світоглядів митців того часу, зазначила, що “шляхи відштовхування письменників від норм народництва, християнства і, відповідно, ступінь їх розриву зі старим світовідчуттям були різними. Одні йшли в нікуди – у відчай, нерідко схиляючись до містики (М. Яцків) або ж закінчуючи життя самогубством (О. Плющ, Л. Пахаревський), інші – в обійми реакції (В. Винниченко), треті – в революцію (М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Стефаник)” [2,19]. Зважаючи на час виходу монографії, з розумінням поставимось до сентенцій у стилі радянського літературознавства. Що ж до справді різних шляхів еволюції письменницьких світоглядів, то, здається, Старицького не можна додати до жодного з означених, хоч деякі ознаки кожного з них у Михайла Петровича можна й відшукати, особливо того напрямку, якого трималися, скажімо, М. Яцків чи М. Чернявський. Тільки внесемо посутні корективи в семантику терміна “містика”, у якому будемо розуміти християнську мораль і християнський гуманізм. Адже М. Старицький, помітно еволюціонувавши в питаннях суспільно-соціальних, від норм і приписів християнства не те що не “відштовхнувся”, а утвердився в них на етапі власного неонародництва. І в “Зарнице” такий стан речей яскраво помітний.

Свої бачення суспільного розвитку М. Старицький у повісті виклав здебільшого полемічно-публіцистично, “доручивши обстоювати” власну позицію саме Галі, а роль опонента віддав спочатку Васюкові, а надалі і його однодумцям. Спрямувавши вістря полеміки проти революційних марксистських ідей, письменник, думається, керувався вже не стільки ідеями 70-х років

XIX ст., а дещо пізнішого часу, коли марксизм у Російській імперії голосніше заявив про себе. Старицький був одним із тих митців-мислителів і гуманістів, котрі зуміли розгледіти деструктивну, руйнівну, антигуманну й утопічну суть нової “релігії від ідеології”. І не тільки зумів розгледіти, а й спробував заперечити її, застерегти від неї. Саме в цьому сенсі найбільше стосується М. Старицького теза, висловлена Т. Гундоровою і Н. Шумило про те, що “з пізнавального погляду неонародництво залишило переважно застережну літературу” [3, 62]. Утім, звернемося до тексту повістину. Ціла низка реплік Галі (звісно, М. Старицького), адресованих Васюкові й іншим марксистам, котрі звать себе фанатиками ідеї [Васюк: “Мы фанатики, пусть и так, но фанатизм есть результат глубокой, неизменчивой веры!”] [8, 163], звучать винятково пророчо й викривально, коли глянути на них із висоти понад сімдесятилітнього радянського експерименту. Цікавий діалог (подаємо з деякими пропусками):

[Галія]: “Вы на каждом шагу противоречите себе, господа!.. Презираете кодексы, основанные на привилегиях, а свои мнения желаете возвесть в беспощадный абсолютизм; оплевываете выработанную веками мораль, а взамен ее предлагаете разнузданность, оправдываемую какими-то целями, т[о] е[сть], предлагаете старые, иезуитские правила; боретесь против насилия и предлагаете те же насилия! – [...] на войне не миндальничают, – отвечает ей кто-либо свысока, – и одеколоном рук не моют, а каждая сторона старается нанести противнику побольше вреда.

– Да ведь вы же, господа, теоретически восстаете против войн, обзываете их узаконенным разбоем...

– Война войне рознь!.. Знамя оправдать может вооруженную руку! (тобто: метою можна виправдати засоби. – *В. П.*)

– Да ведь для каждого, поднимающего меч, – свое знамя священо, а результат-то один: погибают лучшие силы, теряется уважение к людским правам и закону...

– Плевать!.. Наша задача развалить негодное общественное здание, расчистить площадь... А новой постройкой займутся другие поколения” (знову класично знайоме: “до основанья, а затем...”) [8, 172].

І ще кілька важливих реплік:

[Галія]: “Топчется в грязь и наука, и культура, и прогресс человеческой мысли, а вместо всего этого предлагается вера в какие-то чудеса (“загірня комуна”, “світле майбутнє”, “комунізм” тощо. – *В. П.*), которые по мановению вашей чародейской руки будто-бы изменят все законы этого мира, даже, пожалуй, и самое тяготение.

– Нам до законов, созданных не человеческой волей, дела нет, – ответит ей брезгливо Васюк, – а мы только имеем в виду общественные законы... наша программа ведет к общему счастью, которое при известных положениях, должно без всякого чуда, а неизбежно настать.

– Законы человеческой природы так же неподвижны, как и законы физики, химии, – горячится Галія. – Хотя бы, например, эгоизм, управляющий людской волей, а если даже и он может подлежать изменению, то чрезвычайно медленно и ограниченному, под долгим давлением цивилизации и культуры, а не вследствие ваших тоже полицейских предписаний (напр., “колективізація”, “культурна революція”, “комунізм через 20 років” і под. – *В. П.*), упраздняющих личную волю... И вообще этот цинизм...просто претит мне душу, переворачивает меня всю” [8, 173].

Обстоючи віковічні цивілізаційні цінності, моральнісні імперативи, базовані, як за Старицьким, передовсім на християнській духовній основі, котра в його розумінні включала й національні чесноти, письменник послідовно й принципово заперечував політичний, революційний та всякий інший радикалізм,

котрий міг би порушити богодану світову гармонію. Водночас не те що не заперечував, а художньо пропагував прогресивні еволюційні зміни, базовані на тих же християнських цінностях, на просвітництві, на пізнанні людиною світу й самої себе. У таких своїх імперативах М. Старицький, цілком можливо, мав перед собою орієнтири з українського ж ґрунту, митців і мислителів, йому близьких і знайомих (за творчістю). Маються на увазі Гоголь і, скоріше за все опосередковано через нього, Сковорода.

Свого часу Юрій Барабаш, досліджуючи типологічні паралелі між творчістю Сковороди й Гоголя, звернув увагу й на аспект, який аналізуємо в Старицького, а саме – на проблему шляхів удосконалення суспільного буття. Відомий учений дійшов висновку, що “етичний ідеал Сковороди й Гоголя протиставлений революції як такій, ворожий їй, він передбачає еволюцію, причому – це найголовніша умова – еволюцію особистості, її моральне самовдосконалення, що ґрунтується на християнських заповідях. Це – альфа й омега моралі” [1, 27]. Такою ж альфою й омеґою християнська мораль виступає й у творах М. Старицького, менш акцентовано заявлена щодо проблем загальносуспільних, і набагато “густіше” й художньо переконливіше в частині, що стосується особистості, душі. Таку картину спостерігаємо в “Зарниці”. Чому гине Галя? Хіба тільки символізуючи “невозвратність прошлого”? Думається, що не тільки з цієї причини. Вище ми вже зазначили, що в повістині існує не тільки “суспільна”, а й “особистісна” площина зображення, остання з погляду художності втілення цікавіша, майстерніша, аніж витворена з “дозою” публіцистичності перша. До речі, саме цією, “особистісною”, площиною “Зарниця” близько стоїть до проблематики повістей М. Старицького “Розсудили” і “Байстря”.

Протиставлення Галі Васюкові та його сподвижникам відбувається й на рівні душевних, інтимних переконань, закорінених у християнську моральність. Якщо Васюк іронічно й не без цинізму висловлюється на тему “християнського смирення”, “любви й добродітності”, символів віри і таїнств, то Галя й тут виявляє протилежну позицію і прагне її принципово відстоювати. На грубувате запитання “насчет попов и обрядов” Галя з образою відповідає: “Я бы вас просила (...) этих вопросов не касаться и над этим не трунить: я религиозна и нахожу в этом для себя большое утешение” [8, 166]. На відміну від Васюка, Галя у вірі бачить і знаходить глибинний моральний зміст, гуманістичну основу для людських взаємин, основу, котра протистоїть красивим, але вихолощеним догмам, бездуховності й аморальності. Показово вона висловлюється, скажімо, про шлюб [8, 167], але... Потрапивши в гостру психологічну ситуацію вибору, котру письменник вибудовує дуже майстерно, Галя і вільно, й мимовільно зважається на моральний (християнський) переступ – погоджується на громадянський шлюб. Логічним продовженням гріховного переступу постає фактичне входження Галі в таємний гурток, хоч її позиції й погляди тут були, як ми бачили, особливими. Навіть, можливо, мимовільне прийняття Галею “правил гри” Васюка вже було доторком до гріховного. Це певною мірою те ж саме, що ми спостерігаємо в повісті “Розсудили”: Степан Петраш, ставши на позиції “зло за зло”, відступає від приписів християнської моралі, чинить гріховно, і його смерть набуває відповідного символічного змісту. Схожа ситуація і в “Зарниці”. Письменник у повісті прямо не вживає слова “гріх”, але воно досить зримо виступає з контексту. Подальша доля Галі – то своєрідна покара за гріх і мимовільне (прямо не виголошене) бажання його спокути. Символічної значущості смерті головної героїні явно додає і факт умирання у великодню ніч, контрастно до чудовного воскресіння Христа. На межі притомності й марення з’являються у вимученій свідомості Галі картини “зі значенням” (властива манера М. Старицького). Приходить “знакома тень”

Васюка і промовляє своєрідні слова прозріння, котрі характеризують і його самого, а концептуальніше – всю “історію” Галі: “Бедная ты, несчастная! – шепчут его побелевшие губы. – Зачем ты, слабая и кроткая, оторвалась от охранявшего тебя крова и бросилась на трудный путь, в бурю? Вот она тебя и сломила, и лежишь ты, беззащитная, и несешь не заслуженную, а чужую кару...” [8, 186]. За своє, можливо, мимовільне моральне відступництво, за свій мимовільний гріх Галя перебуває “страшную муку”, своєрідне сповідне самоочищення перед великим днем воскресіння. Помирає Галя в ту ніч, і момент, коли лунає благовіст і коли, за віровченням, відчиняються царські врата й душі померлих потрапляють прямо до раю, характерний образ якого тут же малює уява Галі: “Далеко, далеко, (...) за семью морями и за семью горами есть долина, а в той долине никогда не бывает ни морозу, ни снегу, а вечно цветут деревья и зеленеют луга, там растет сад, такой славный, такой роскошный, какого нет нигде на земле” [8, 186].

Повістина “Зарница”, як, власне, й інші повісті М. Старицького, особливо неісторизовані, вельми яскраво ілюструють думку Т. Гундорової і Н. Шумило, за якою, “виходячи з просвітницької програми, неонародники (й між ними Старицький. – В. П.) особливого значення надавали релігійним постулатам моральності, духовному очищенню і прозрінню” [3, 62]. Більше того, проза М. Старицького в цьому сенсі показова. Заслугує на відзнаку “Зарница” і з огляду на її художність. За відомої “дозі” публіцистичності у творі, виявленої досить фрагментарно (“дискусійні” епізоди), художня “маса” в ньому доволі густа, текст помітно психологізований та інтелектуалізований, образи головних героїв виразно виписані, характери індивідуалізовані, багата мова.

Академічна історія літератури загалом невисоко в художньому плані ставить ідеологічні твори другої половини ХІХ ст., називаючи “щасливим винятком у загальному ряді художньо слабких повістей” “Борислав сміється” І.Франка [5, 80]. Думається, що й “Зарницю” М. Старицького, зважаючи на її вельми добротний художній рівень, можна б поставити близько до “щасливого винятку”, зваживши на жанрову її особливість, на видиму сконденсованість широкого кола сутнісних проблем і їх майстерне осмислення на відносно малій текстовій “території”. Загалом же цю ідеологічну повістину, котрою письменник засвідчив свої неабиякі можливості і в цьому проблемно-тематичному підвиді прози, необхідно ставити в широкий контекст українських ідеологічних творів, передовсім повістей, написаних І. Нечуєм-Левицьким, О. Кониським, Б. Грінченком, І. Франком та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш Ю.* Причинки до теми: “Гоголь і українське літературне бароко (Генезис і типологія)” // *Слово і час.* – 1992. – №9. – С. 19-29.
2. *Гаєвська А.* Морально-етична проблематика української новелістики кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1981. – 128 с.
3. *Гундорова Т., Шумило Н.* Тенденції розвитку художнього мислення (поч. ХХ ст.) // *Слово і час.* – 1993. – №1.
4. *Див. про це: Поліщук В.* Не-історичні повісті М. Старицького: проблематика повісті “Розсудили” // *Вісник Черкаського університету. Серія “Філологічні науки”.* – Черкаси, 2007. – Вип.107. – С. 42-50.
5. *Історія української літератури ХІХ століття: У 3 кн.* – Книга третя / За ред. М.Т. Яценка. – К., 1997. – 432 с.
6. *Поліщук В.* Повісті Михайла Старицького. – Черкаси, 2003. – 156 с.
7. *Поліщук В.* Художня проза Михайла Старицького. – Черкаси, 2003. – 376 с.
8. *Старицький М.* Твори: У 8-ми томах, 10 книгах. – Т.8: Оповідання. Статті. Листи. – К., 1965. – 725 с.

Отримано 10 вересня 2015 р.

М. Черкаси

